

У.К. Асанова

КРИМОЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ ВСЕСОЮЗНОЇ НАУКОВОЇ АСОЦІАЦІЇ СХОДОЗНАВСТВА: В.О. ГОРДЛЕВСЬКИЙ (1876-1956 рр.)

У статті на підставі нового корпусу архівних джерел із московських архівосховищ до наукового обігу введена інформація про діяльність одного з центрів по вивченню історії та етнографії кримських татар у 1920-ті роки – Історико-етнологічного відділення Всесоюзної наукової асоціації сходознавства, проаналізовано наукову спадщину В.О. Гордлевського.

Заснована в 1921 р. у Москві асоціація орієталістів планувалася спочатку як всеросійське наукове об'єднання. Однак у 1924 р. вже вона була реорганізована у ВНАС (Всесоюзна наукова асоціація сходознавства). Головою співдружності сходознавців був обраний М.П. Павлович (Вельтман). Свою безпосередню діяльність Асоціація почала в січні 1921 р. Серед комісій, що входили до її складу, була й Комісія з вивчення східних культур Півдня Росії, Криму й Кавказу. У ході реорганізацій у ВНАС оформилися два основні відділи: політико-економічний та історико-етнологічний. Філії ВНАС відкривалися в багатьох містах СРСР, у тому числі й у Сімферополі. Київська філія ВНАС був реорганізована у Всеукраїнський центр наукового сходознавства, а на початку 1926 р. він об'єднався зі сходознавчою секцією Харківського наукового товариства в Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавців з центром у Харкові та філіями в Києві й Одесі [1; 2].

Серед членів ВНАС, у сферу наукових інтересів яких входило кримознавство, у 1920-і рр. виділяється постать видатного радянського тюрколога Володимира Олександровича Гордлевського (1876-1956 рр.). Цей аспект діяльності не знайшов належного висвітлення в оглядах роботи академіка, підготовлених до його ювілею й після смерті [3; 4]. Насильницька депортація кримськотатарського народу в 1944 році автоматично наклала вето на згадування низки його праць, пов'язаних із етнографічним вивченням півострова в першій третині ХХ ст. [5]. Уже на початку ХХ ст. В.О. Гордлевський особливо плідно працював як мовознавець і фольклорист. Тюркські (у т.ч. кримськотатарські) народні казки, легенди, пісні, прислів'я, загадки були для нього першорядним об'єктом дослідження [6]. У підготовлених у 1946 і 1979 рр. бібліографічних списках праць сходознавця, були пропущені деякі з його досліджень, присвячених вивченню кримських татар [7; 8].

В.А. Гордлевський народився у Свеаборзі. Освіту він одержав у Гельсінгфорській гімназії, а потім на історико-філологічному факультеті Московського

університету та Лазаревському інституті східних мов [9]. У 1904 р. молодий учений зробив першу поїздку в Крим і Туреччину для практичного знайомства з турецькими наріччями. Із цього часу в його працях спостерігається неослаблений інтерес до фольклору турків і кримських татар. З 1907 р. В.О. Гордлевський – викладач Лазаревського інституту східних мов у Москві. У 1911 р. він склав магістерський іспит, а в 1911 р. одержав звання екстраординарного професора цього навчального закладу [10].

Активно розробляючи питання кримської етнографії, вже в 1913 р. В.О. Гордлевський справедливо називався своїми європейськими колегами першим серед нечисленних у той час етнографів-кримознавців [11]. Постійно підкреслюючи не розробленість питання вивчення кримських етносів, ще в 1914 р., аналізуючи 50-й випуск «ИТУАК», В.О. Гордлевський відзначив, що першочерговим завданням «висувається етнографічне дослідження Кримського півострова» [12].

У 1920-ті роки В.О. Гордлевський працював у Московському інституті сходознавства (так тепер називався колишній Лазаревський інститут східних мов). Одночасно він викладав у Московському університеті й Військовій академії. У 1923 р. він виступив з ініціативою організувати невелику експедицію в Крим від Московського інституту сходознавства. Однак ця ідея не знайшла підтримки у керівництва. В 1924 році, не домігшись фінансування експедиції, учений почав самостійну поїздку до Криму з метою вивчення культури й побуту кримських татар. Він оселився в селі Куру-Узень і займався записом фольклору, описом побуту, житлових будівель, свят населення Куру-Узеня та сусідніх сіл [13].

У 1925 р. за підтримки ВНАС В.О. Гордлевський почав етнографічну експедицію на Південний берег Криму. Об'єктом вивчення стали не тільки кримські татари, але й цигани, що тут проживали, і кримські греки. Були обстежені села Куру-Узень, Кучук-Узень і Улу-Узень. Етнограф цікавило, як соціальні зміни вплинули на традиційний уклад життя кримськотатарських селян. Він порівнював нові матеріали зі своїми замітками, зробленими в 1910-ті рр. Ці матеріали лягли в основу роботи «Обломки старых культур у южнобережных татар» (1925 р.), що не була опублікована. Автограф її зберігся в особистому фонді ученого в АРАН [14]. Етнограф зафіксував консерватизм народних вірувань, прикмет, весільних і похоронних звичаїв. Не виявлено ним принципової новизни в традиційних формах фольклору кримських татар. Разом із тим в експедиційних матеріалах, що вів учений, фіксуються корінна перебудова побуту, вплив усього російськомовного населення, кількість

якого збільшувалося [15]. Свої спостереження над побутом жителів Кучук-Узень й Улу-Узень В.О. Гордлевський узагальнив у матеріалі «Етнографічні дріб'язки», автограф якого (датований 12 листопада 1925 р.) зберігся в АРАН [16]. Це опис одягу, їжі, народної медицини, вірувань і свят. Етнограф констатував «культурну відсталість» місцевих жителів, до яких у зв'язку з віддаленістю селищ не докотилася ще хвиля побутових перетворень радянської влади.

Серед співробітників В.О. Гордлевського, що допомагали йому фіксувати пам'ятники усної народної творчості під час експедиції 1925 р., до нас дійшла інформація тільки про М.Б. Афанасьєва. В особистому архівному фонді етнографа в АРАН збереглися польові щоденники М.Б. Афанасьєва з цієї експедиції з текстами кримськотатарських пісень на кримськотатарській і російській мовах [17].

Предметом окремого інтересу дослідника під час етнографічних експедицій по Криму в 1924, 1925 і подальші рр., коли він приїжджав на півострів під час відпусток приватно, стало вивчення цехового виробництва кримських татар. Уперше це питання було порушено ним у публікації «Дервіші Ахі Еврана і цехи в Туреччині» (1927 р.) [18]. У статті, проводячи аналогії в цехових організаціях турків і кримських татар, що беруть початок ще в середньовіччя – час, коли Кримське ханство було васально залежним від Оттоманської Порти. Інтерес, викликаний цим питанням, автор пояснював тим, що оформлені ще сторіччя тому принципи організації виробництва уже в радянські роки були перенесені в кримськотатарські артілі. Детально учений зупинився на питанні цехової організації кримських татар у статті «Організація цехів у кримських татар» (1928 р.), написаної на матеріалах ремісничих майстерень Карасубазара [19]. Етнограф особливо відзначив важливість вивчення цехового виробництва, тому що ремісничі звичаї краще інших дійшли до нас і сприяють відтворенню етнографічних особливостей народу. Особливу цінність цієї публікації додає наявність у ній докладного історіографічного нарису питання. Автор детально відтворив особливості цехової організації кримських татар. Яскрава етнографічна публікація через 3 роки під час заходу «Золотого десятиліття радянського краєзнавства» була поставлена в провину ученому. У рецензії М.О. Смирнова, опублікованої в журналі «Войовничий атеїст» (1931 р.) [20], В.О. Гордлевському було запропоновано займатися «істинно» важливими історичними сюжетами, а не популяризувати віджилі мусульманські обцинні форми організації побуту.

Серед кримознавчих етнографічних праць В.О. Гордлевського, написаних у 1920-і рр., виділимо неопублікований нарис «Про кримське село Ускют» (1929 р.), автограф якого зберігся [21]. У його основі – порівняльний аналіз етнографічних спостережень,

зроблених в Ускюте в 1924 р. і під час приїзду сюди В.О. Гордлевського в 1928 і 1929 рр. Із приведеного матеріалу явно простежується, як за минулі п'ять років відбулася визначена урбанізація традиційного побуту кримських татар, стиралися особливості з культури, забувалися мусульманські свята. У дусі часу автор відзначав роль радянської влади в розвитку культури кримських татар, підвищенні їхнього освітнього рівня.

Із неопублікованої спадщини В.О. Гордлевського виділимо автограф його начерків до статті «І. Гаспринський: Досвід характеристики» [22], датованих 1930 р. Із цих матеріалів стає ясно, що ще за життя видатного кримськотатарського просвітителя відбулося знайомство І. Гаспринського з В.О. Гордлевським. Рукопис містить цікаві спостереження відомого орієнталіста над формами просвітительської роботи І. Гаспринського, характеристику його людських і ділових якостей [23].

Підсумком поїздки вченого до Євпаторії в 1924 р. стала публікація В.О. Гордлевського «Лексика караїмського перекладу Біблії» [24]. Етнограф, перебуваючи в Євпаторії, основну увагу приділив вивченню караїмських писемних пам'яток у частині відомого національного, книжкового зібрання караїмів Карай-Бітіклігі, яка ще існувало. Роботи проводилися разом з євпаторійськими етнографами Б.С. Ельяшевичем і П.Я. Чепуріною. Предметом дослідження став лексичний аналіз пам'ятника караїмської писемності – перекладу Біблії. Разом з тим, у публікації для історії вивчення Криму в цей період становить інтерес інформація про стан учених сил у Євпаторії, зокрема, діяльності в галузі етнографії Євпаторійського археолого-етнографічного музею.

Перебуваючи в Євпаторії, В.О. Гордлевський також займався збиранням, фіксацією караїмських народних пісень. Зберігся автограф неопублікованої статті етнографа «Караїмські епічні пісні» (не датована) [25]. У цій праці етнограф проаналізував караїмську лексику, зміст епосу, який він спробував співвіднести з конкретними історичними подіями, пов'язаними з історією караїмської громади Євпаторії – Кримською війною, еміграцією кримських татар, подіями Першої світової війни. Цю же проблему розвиває рукопис іншої неопублікованої статті В.О. Гордлевського «Про тюркські народи, їхній фольклор і мову» (близько 1930 р.) [26]. Стаття присвячена історії, культурі й сучасному розвитку трьох тюркських народів Криму – караїмів, кримських татар і кримчаків. Автор справедливо відзначив їхній історичний взаємозв'язок: їхнє становлення і розвиток протягом століть відбувалися в тісній взаємодії. Відзначаючи дискусійність хазарського походження караїмів, В.О. Гордлевський вважає, що проблема походження караїмів і кримчаків полягає в співвідношенні етнічності та релігії. Відповідно

до цього, за версією етнографа, вони являють собою тюркізовані в умовах Кримського ханства діаспорні групи євреїв [27]. В.О. Гордлевський відзначив, що караїми та кримчаки набагато більш урбанізовані, ніж кримські татари. Їхня чисельність постійно знижується за рахунок природної асиміляції. У статті аналізуються схожі риси і відмінності фольклору трьох народів. Автор справедливо бачив схожі моменти епічних пісень, билин у загальних моментах історії цих народів. Відзначено вплив кримськотатарської мови на фонетичні й лексичні звороти в караїмській і кримчакській мовах, простежені аналогі в топоніміці й етимології назв предметів побуту [28].

Із опублікованої спадщини вченого значний інтерес для відновлення історії історичних досліджень у Криму в період «Золотого десятиліття радянського краєзнавства» представляє стаття «Рукописи Східного музею м. Ялти» [29]. Праця присвячена історії збору колекції кримськотатарських рукописів, що сформувалися в Східному музеї, короткій характеристиці діяльності О.А. Акчокракли, У.А. Боданінського, Я.М. Якуб-Кемаля з вивчення етнографії кримських татар. Ця публікація є одним із деяких доступних опублікованих джерел, що характеризують ці унікальні музейні зібрання, цілком знищене радянською репресивною машиною. Не випадково вже в ті роки праця викликала інтерес у колах європейських орієнталістів [30]. Інтерес для відновлення історії історико-етнографічних досліджень на півострові представляє збережений в особистому фондї В.О. Гордлевського, що відклався в АРАН, лист до московського ученого кримського краєзнавця О.А. Озенбашли (1923 р.), у якому розглядаються особливості фольклору кримських татар й аналізується текст і фонетичне звучання одного з прислів'їв [31].

Таким чином, хоча в програмі ВНАС історико-етнографічні кримознавчі сюжети декларувалися, вони не були виділені як окремий напрямок діяльності. Разом із тим, ці дослідження були провідними у творчості багатьох членів асоціації.

Етнографія Криму займала провідне місце в науковій спадщині найбільшого радянського сходознавця В.О. Гордлевського в 1920-і рр. Об'єктом його досліджень стали побут і фольклор кримських татар, караїмів, кримчаків. Дослідження проводилися шляхом щорічних експедицій протягом 1924-1929 рр., що більшість учених проводили за свій рахунок під час відпусток. Тільки дослідження 1925 р. були проведені за програмою й при фінансуванні ВНАС. У вивченні кримських татар основну увагу етнограф приділив порівнянню дорадянського зрізу культури (фольклорних і побутових особливостей) і стану справ у 1925-1929 рр. Ним були початі дослідження фольклорних пам'яток також караїмів і кримчаків. У ході експедиції 1925 р.

досліджувався фольклор циган (звітів і матеріалів про дослідження циган не збереглося). Справедливо вважаючи цехову організацію кримських татар найбільш цікавою для відновлення й порівняння етнографічних особливостей у кримських татар у середньовічну епоху і 1920-і рр., етнограф присвятив цьому питанню дві докладні статті. Творчість В.О. Гордлевського в 1920-і рр. цікава ще й тим, що в його працях, присвячених кримській етнографії, міститься вибіркова характеристика місцевих наукових сил.

Ссылки

1. Мусаева У.К. Научная ассоциация востоковедения и изучение Крыма в 1920-х годах // Библиотечное дело и краеведение: Сб. научн. трудов. – К.; Симферополь, 2000. – Вып. 2. – С. 206-213.
2. Мусаева У.К. Из истории изучения этнографии Крыма Всеукраинской научной ассоциации востоковедов (1926-1930) // Этнография Крыма XIX–XX вв. и современные этнокультурные процессы: Материалы и исследования. – Симферополь, 2002. – С. 336-347.
3. Баскаков Н.А. Академик В.А. Гордлевский – филолог-историк // Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию: Сб. ст. – М., 1953. – С. 10-22.
4. Бертелье Е.Э. Владимир Александрович Гордлевский // Краткие сообщения Ин-та востоковедения. – М., 1956. – Вып. 22. – С. 3-6.
5. Непомнящий А.А. Из истории изучения Крыма в Москве в XIX веке: Малоизвестная грань творчества известных ученых // Культура народов Причерноморья. – 2000. – № 13. – С. 96-97, 99.
6. Непомнящий А.А. Изучение крымско-татарского народа в отечественной ориенталистике в начале XX века // Гасырлар авазы=Эхо веков. – 2002. – № 3/4. – С. 238-239.
7. Библиография печатных трудов члена-корреспондента АН СССР профессора В.А. Гордлевского: К 70-летию со дня рождения. – М., 1946. – 52 с.
8. Базилянц А.П. Владимир Александрович Гордлевский. – М.: Наука, 1979. – 80 с. – (Русские путешественники и востоковеды).
9. Бертелье Е.Э. Владимир Александрович Гордлевский // Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию: Сб. ст. – М., 1953. – С. 3-6.
10. АРАН, ф. 688, оп. 2, д. 1, л. 1-9.
11. Menzel T. Russische Arbeiten über türkische litteratur und Folkloristik (Gordlewski, Zavarin, Olesnjicki) // Der Islam. – 1913. – Bd. 4. – P. 123-136.
12. Гордлевский В.А. [Рецензия] // Этнографическое обозрение. – 1914. – № 1/2. – С. 244. – Рец. на: ИТУАК. – Симферополь, 1914. – № 50.
13. АРАН, ф. 688, оп. 1, д. 91, л. 1.
14. Там же, д. 90, л. 3-20.
15. Там же.
16. Там же, л. 23-31.
17. Там же, д. 11.
18. Гордлевский В.А. Дервиши Ахи Эврана и цехи в Турции // Известия Академии наук СССР. – 1927. – С. 1171-1194.
19. Гордлевский В.А. Организация цехов у крымских татар: Из поездки в Карасубазар // Труды Этнографо-археологического музея этнологического факультета Первого Московского государственного ун-та. – 1928. – Вып. 4: Быт. – С. 58-65.
20. Смирнов Н. А. Классовая база ислама в Крыму // Воинствующий атеист. – 1931. – № 8/9. – С. 34.
21. АРАН, ф. 688, оп. 1, д. 92, л. 1-3.
22. Там же, л. 82.

23. Непомнящий А.А. Крымоведение в научной наследии В.А. Гордлевского: Новые библиографические архивные материалы // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 203-205.

24. Гордлевский В.А. Лексика караимского перевода Библии // Доклады Академии наук СССР. Сер. В. – 1928. – № 5. – С. 87-91.

25. АРАН, ф. 688, оп. 1, д. 46.

26. Там же, д. 48.

27. Там же, д. 48, л. 8-9.

28. Там же, л. 12-15.

29. Гордлевский В. Рукописи Восточного музея г. Ялты // Доклады Академии наук СССР. – 1927. – № 10. – С. 219-224.

30. Demy J. [Рецензия] // Journal Asiatique. – 1930. – № 2. – Р. 345. – Рец. на ст.: Гордлевский В. Рукописи Восточного музея г. Ялты // Доклады Академии наук СССР. – 1927. – № 10. – С. 219-224.

31. Бороздин. Новейшие открытия в области татарской культуры // Первый Всесоюзный тюркологический съезд, 25 февраля – 5 марта 1926 г.: Стенографический отчет. – Баку, 1926. – С. 37.

Асанова У.К. Крымоведческая деятельность Историко-этнологического отделения Всесоюзной научной ассоциации востоковедения: В.А. Гордлевский (1876-1956 гг.)

В статье на основе неизвестного ранее корпуса архивных документов из московских хранилищ в научный оборот вводится информация о деятельности крупного центра по изучению истории и этнографии крымских татар в 1920-е годы – Историко-этнологического отделения Всесоюзной научной ассоциации востоковедения. Анализируется научное наследие В. А. Гордлевского.

Asanova U.K. Crimean activity Historical-ethnologic branch of All-union scientific association of oriental studies: V.O. Gordlevsky (1876-1956)

The article introduces to the scientific usage information about the activity of a large research center in Crimean Tatar history and ethnography in the 1920s in Historical-ethnologic branch of All-Union scientific association of oriental studies, from the previously unknown corps of archival documents from Moscow depositories. V. O. Gordlevsky is scientific heritage is analyzed.